

Л. Федоренко
Житомир

Lehrstück vs. Антична трагедія (на матеріалі п'єси "Захід" Б. Брехта)

Об'єктом даного дослідження є п'єса німецького драматурга Бертольта Брехта "Захід" ("Die Maßnahme", 1930), що належить до комплексу "Lehrstück" ("навчальних" драм), – шести драматичних творів, створених Брехтом в кінці 1920-х – на початку 1930-х років ("Переліт через океан", "Баденська навчальна драма про згоду", "Той, що каже так, і той, що каже ні", "Захід", "Виняток і правило", "Горації і Куріації").

Предметом розгляду виступають художньо-естетичні характеристики драми "Захід" як "навчальної" вправи, що спонукає учасників (глядача й актора) до дослідження запропонованої художнім текстом теми, її аналізу, дискусії, доповнення та зміни вихідного матеріалу.

Метою статті є спроба довести, що попри наявність в "Заході" драматичних колізій та трагедійного сюжету, досліджувана п'єса є, за авторським задумом та художнім втіленням, твором з "тренувально-навчальною" метою.

Звернімося спершу до визначення й характерних особливостей трагедії як жанру. **Трагедія** ([грец. *tragoedia*](#), буквально: козлиня пісня) – [драматичний](#) твір, який ґрунтується на гострому, непримиренному конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізації. Конфлікт трагедії має глибокий [філософський](#) зміст, є надзвичайно актуальним у політичному, соціальному, духовному планах, відзначається високою напругою психологічних переживань героя. Трагедія майже завжди закінчується загибеллю головного героя [1].

На перший погляд, досліджуваний твір відповідає усім перерахованим вище характеристикам і може дефінуватися як трагедія. Спробуємо з'ясувати, чи відповідає це авторській інтенції.

Lehrstück "Захід" за словами Гюнтера Хартунга є "проривом і вершиною політичної драматургії" [2: 219] і належить до найсуперечливіших драматичних творів Брехта, який ще й досі носить німб забороненого, провокаційного, недозволеного.

За музичною формою "Захід" – політична ораторія, в якій стилістично поєдналися військові марші, мотиви класичної музики (Й.С. Бах) та джазу ("Сонг про товар"). Музика, яка, як відомо, є необхідною

організаційною складовою кожної брехтівської Lehrstück, написана Гансом Айслером (1898-1962).

Сюжет п'єси співзвучний із Lehrstück "Той, що каже так" ("Der Jasager", 1929/30). Початкова редакція рукопису "Заходу" мала назву "Той, що каже так (конкретизація)".

Давньояпонські мотиви театру "но", використані в драмі "Той, що каже так", драматург переносить на сучасне, актуальне тло революційних змін у суспільстві. І знову місцем подій, що відбуваються у п'єсі, стає схід, до якого Брехт не приховує своєї пильної уваги. Але тепер митця не стільки приваблює художній світ "азіатських" країн, скільки суспільно-політичні події, що розгорталися на той час у Китаї. *Мотив згоди*, що є наскрізним в попередніх Lehrstücke ("Баденська навчальна драма про згоду", "Той, що каже так, і той, що каже ні"), набуває у "Заході" цілком конкретного політичного звучання: бути згодним з єднанням всіх країн у боротьбі за кращий світ.

Таким чином, відмінною рисою "Заходу" є його *відверта революційна тематика* – нова характеристика брехтівських Lehrstücke, адже більшість його ранніх "навчально-повчальних" драм тяжіли до переважно абстрактного, притчового зображення дійсності.

Тридцятидворічний драматург вперше звертається до теми пролетарської боротьби. У часи безпорадності німецького народу, причиною якої був економічний занепад, зростаюча бідність і злиденність у Веймарській республіці, Брехт, як і інші інтелектуали свого часу, пропагує ідеї комуністичної партії. Виникненню п'єси передують інтенсивне вивчення марксистської теорії, принципи якої були показані на конкретному випадку революційної практики.

Створений в традиціях агітаційного театру, "Захід" замислювався як політично-педагогічна вправа для формування революційної свідомості робітничих колективів і шкільних груп. На прикладі короткої сценічної ситуації представлялася політично хибна поведінка з її імовірними наслідками. Мета вправи: навчити правильним моделям ведення революційної боротьби.

"Вийдіть вперед!" – з цих слів починається драма. Як у грецькій трагедії з хору виходять чотири солісти – агітатори, що доповідають

про проведену пропагандистську роботу в дореволюційному Китаї та пояснюють обставини вбивства одного з товаришів. "Контрольний хор" – це партійний суд, верховна юстиція. Щоб довести суду необхідність застосованої ними "вищої міри" – фізичної ліквідації товариша в інтересах "заходу" – агітатори представляють, як він поводить в різних політичних ситуаціях. Вони показують, що попри свої щирі революційні прагнення, "молодий товариш" був не досить дисциплінованим і керувався радше своїми імпульсивними поривами та емоціями, аніж здоровим глуздом. Відтак його самовільна, спонтанна поведінка призвела до загрози зриву діяльності агітбригади.

Несправедливість, яку бачив і відчував "молодий товариш", стала його каменем спотикання, через який він допустився ряду фатальних помилок. Поведінка молодого агітатора була відтворена на чотирьох *ситуаціях-моделях*.

В розділі "Камінь" він мав переконати кулі, що тягли рисові баржі у Мукден, повсякчас спотикаючись на болотистому ґрунті, щоб вони вимагали для своєї роботи спеціальне взуття, і тим самим виявили знак протесту поневолених проти експлуатації. Агітатори застерігають товариша не пройтися жалощами, проте саме це і сталося. "Не можна без жалю дивитися на це!" І – співчуває "молодий товариш" важкій роботі кулі й кидається допомагати їм. Йдучи слідом за ними, він підкладає чорноробам під ноги каміння, – робота, яку він не міг довго витримати. Висміяний самими ж кулі і звинувачений у їх підбурюванні, "молодий товариш" не лише не виконав доручення, а й поставив під удар усю агітбригаду.

Наступної помилки "молодий товариш" припустився, розповсюджуючи листівки на текстильній фабриці. Разом з двома робітниками він вступив у сутичку з поліцейським. Побивши правоохоронця, текстильники втратили роботу – мізерний, проте єдиний спосіб заробітку – і звинуватили в усьому "молодого товариша", який зашкодив не лише агітаторській справі, але й людям, яким так палко прагнув допомогти.

У розділі "Власне, що таке людина?" вперше виступає безпосередній ворог революції – заможний торговець. Скориставшись чварами купця з англійцями,

агітатори сподівалися на його підтримку в озброєнні кулі. "Зроби все, аби отримати зброю!" – наказують вони "молодому товаришу". Проте торговець спровокував обурення й гнів агітатора, відкрито виказуючи свою зневагу до простого люду й хижацьку ідеологію. У "Сонгу про товар" він не приховує свого цинічного переконання, що людина є товар, як і товар, який вона виробляє. Оскільки є багато людей, то їх можна експлуатувати дешевше і не перейматися тим, чи мають вони на що жити. Парадокс, але кулі дешевші за рис, які вони транспортують і який водночас йде на їхнє утримання. Отже, вони не варті навіть свого життя, яким жертвують заради "відчуженої" праці. Брехт підкреслює: люди досягли найнижчого ступеня свого існування. І відповідь на запитання "Власне, що таке людина?" – ніщо (порівн.: проблематика "Lehrstück"-фрагмента "З нічого не буде нічого" ("Aus Nichts wird Nichts", 1929/31)).

Почуття честі і власного достоїнства не дозволили "молодому товаришу" сісти за один стіл з капіталістом-хижаком і ворогом своїх переконань. Він не вміє кривити душею і тому не виконує партійне доручення. В кінці розділу відбувається *дискусія-резюме* контрольного хору та агітаторів, в якій хор вважає спочатку справедливою позицію "молодого товариша", але зрештою погоджується з агітаторами:

З ким праведний не сяде за стіл один,
Заради правди і добра?
Які ліки достобіса гіркі
Для хворого, що вмирає?
На яку підлість ти не підеш,
Аби викорінити підлість?
Якщо світ змінити ти хочеш,
Чим згидуєш ти? Що принизить гідність твою?
Ким би не був ти,
Опустися у бруд,
Обійми ката, та
Зміни світ: йому потрібні зміни!

В розділі "Викриття" "молодий товариш" припустився останньої, фатальної для нього помилки. Мотив "побаченої нужди" набуває тут свого апогею. Палкий агітатор знову попадає під вплив "побаченої" і "відчуті" несправедливості. "Куди не глянь – кругом злидні та скрута", "Усім своїм єством я відчуваю, що нужда не може більше чекати" – вкотре гірко зауважує "молодий товариш".

Кульмінацією твору є самодемаскування

1 Тут і далі цит. за: Брехт Б. "Lehrstücke" ("навчальні п'єси). / Укладач Федоренко Л.О. / За наук. ред. доктора філологічних наук, проф. Чиркова О.С. – Житомир: ПП "Рута", 2009. – с. 88-120.

"молодого товариша" як рішучий протест проти поміркованих дій партії та готовність до негайної боротьби:

Задосить споглядав я,
І не мовчатиму більше.
Яке пуття в мовчанні?
Не відаючи, що друзі у них є,
Хіба піднімуться вони на боротьбу?
Я вийду і покажу їм себе,
Який я є, і розповім про все.

Він пориває з товаришами й, спокушений обіцянками облудного лідера безробітних, передчасно виступає у відкритий заколот, який був придушений в зародку. Агітатори змушені тікати. Їх переслідують. Оскільки "молодий товариш" відкрив своє обличчя і може бути впізнаний, агітатори не знайшли іншого виходу, як вбити його і скинути у яму-вапнярку. "Відтяти ногу від свого тіла" – так метафоризують агітатори вбивство товариша.

Кожен, хто живе на світі, знає:
Тільки силою можна змінити
Цей убивчий світ.
Ще нам не щастило
Не вбивати. Лише
Наполегливим і впертим бажанням змінити світ
ми мотивували
Наш вчинок.

Перед стратою агітатори запитують *згоди* молодого товариша, і він, подібно до хлопчика з Lehrstück "Той, що каже так", визнає необхідність цієї "вищої міри". Таким чином, агітатори вбивали не ренегата, зрадника ідей партії, а того, хто усвідомив свою провину "блудного сина" і жертвував життям в ім'я надособистісних, політичних переконань. "Молодий товариш" помирає, а агітатори змогли успішно виконати свою місію. "Контрольний хор" схвалює роботу своїх членів і робить висновок, формулюючи головну ідею твору:

Ваша доповідь довела нам, як
Важливо змінити наш світ:
Гнів на терпимість, обурення на знання,
Нерозсудливий напад на ретельну обдуманість,
Покірне терпіння на затяту наполегливість,
Розуміння часткового на розуміння
цілого:
Лише навчені життям, ми зможемо
Змінити життя.

Власне, помилка "молодого товариша" полягає не просто у факті його співчуття чи почутті власної гідності, а в тому, що він

поставив свої моральні принципи й переконання понад об'єктивну необхідність. Погоджуючись з вироком, він поклав початок новій революційній моралі.

Мета Lehrstück: *навчити правильним моделям ведення революційної боротьби на прикладі політично невірної поведінки героя* [3: 101].

Драматург Брехт провокує трансформує традиційний античний конфлікт між особистою свободою та суспільною необхідністю в актуальну проблематику: між індивідуальною ініціативою і соціальною потребою.

Ще однією характерною особливістю "Заходу" як Lehrstück є те, що п'єса має *іманентного глядача* у вигляді "контрольного хору", який слідкує за перебігом подій у творі, ставить запитання, "вчиться" з дійства. Таким чином, п'єса принципово не потребує публіки для реалізації сценічної дії.

Якщо в інших Lehrstücke хор виступає як беззаперечний авторитет і мудра інстанція, а його думка й рішення є визначальними ("навчальний хор" в "Баденській навчальній драмі про згоду"), то "контрольний хор" у "Заході" – це така ж драматична особа як і агітатори, яка, за Lehrstück-концепцією, є одночасно і виконавцем, і глядачем. "Навчання" "контрольного хору" представлене в *дискусіях*, що відбуваються після кожного розділу п'єси. Предметом дискусій виступають політичні "помилки" "молодого товариша":

КОНТРОЛЬНИЙ ХОР

Але ж хіба це погано підтримувати
слабкого?

Допомагати експлуатованому, коли він день у
день

страждає

Від тяжкої праці й поневірянь?

ЧОТИРИ АГІТАТОРИ У тім-то й річ, що він і
йому не допоміг, і нам завадив проводити
пропаганду у нижній частині міста.

КОНТРОЛЬНИЙ ХОР Так-так, зрозуміло.

[...]

КОНТРОЛЬНИЙ ХОР Але ж хіба це погано
повставати проти кривди?

ЧОТИРИ АГІТАТОРИ У тім-то й річ, що він
протистояв малій кривді, та його протистояння
призвело до великої кривди – зриву страйку.

КОНТРОЛЬНИЙ ХОР Так, ваша правда.

[...]

КОНТРОЛЬНИЙ ХОР Але ж хіба це погано
ставити честь понад усе?

ЧОТИРИ АГІТАТОРИ Так.

Дискусія як необхідна складова частина Lehrstück передбачена не лише як структурний

елемент тексту, а й як невід'ємний процес Lehrstück-комплексу, що включає в себе гру, аналіз, дискусію та зміну вихідного матеріалу. Так, під час прем'єри "Заходу" в Берлінській філармонії 10 грудня 1930 року глядачам роздавалися опитні листи з запитаннями:

1. Чи має, на Ваш погляд, така постановка політичну вартість для глядачів?

2. Чи має така постановка політичну вартість для її виконавців (акторів та хору)?

3. Що, на Ваш погляд, було у "Заході" політично невірним?

4. Чи доцільною є форма постановки для втілення її політичного призначення? Чи можете Ви запропонувати інші форми? [4: 237-238].

Художньою особливістю "Заходу" є новітня брехтівська подача сюжетного матеріалу. Так, у тексті функціонують дві часові і подієві площини. Перша, визначальна, на якій п'єса починається і закінчується, перебуває в теперішньому часі. Місцем діє є СРСР – осередок світової революції. У цій подієвій площині відбувається дискусія між "контрольним хором" та агітаторами. У другій площині (в минулому, місцем діє є Китай) виступає власне дійство, про яке агітатори доповідають. Таким чином, ця самотня подача драматургічного матеріалу є брехтівською епізацією драми, – ще одним важливим кроком до становлення епічної драми та епічного театру Брехта.

Образ "молодого товариша" має теж специфічний характер художнього представлення: по-перше, на момент дії його вже немає серед живих, по-друге і головне, він виступає не як конкретне сценічне "втілення", а як фігура, "зображена" іншими учасниками гри. У режисерській ремарці вказується, що чотири агітатори виступають по черзі в ролі "молодого товариша" [5: 89]. Таким чином, "молодий товариш" "фізично" на сцені не існує, він не має індивідуальних рис особистості, і ця особливість ще раз підкреслює умовність Lehrstücke Брехта.

Герой драми в її традиційному розумінні з його індивідуальними рисами характеру, доля якого викликає співчуття і співпереживання глядачів, був для драматурга неприйнятним. Більш за те, образ "молодого товариша" не має не лише індивідуальних характеристик, а й позбавлений навіть ознак статі, беручи до уваги, що серед агітаторів знаходиться жінка [5: 93]. На основі цієї передумови Брехт та Айслер, у співпраці з яким створена Lehrstück, сподівалися, що їхній твір матиме суто "навчальну" мету і не розглядатиметься

"натуралістично": "Притчу треба розуміти як притчу, а не як фактичну подію. Молодого товариша вбито на сцені, а не в дійсності" [4: 266-267].

"Захід" став першим драматичним доробком Брехта у повній відповідності з авторською Lehrstück-концепцією. Усі численні ознаки Lehrstück як авторського жанру, які поступово зароджувалися і потроху знаходили своє відображення у "навчально-повчальній" драмі та в ранніх Lehrstücke, розкрилися в усій своїй повноті у "Заході":

"Виховний вплив Lehrstück реалізується через гру, а не через її споглядання. Принциповим для Lehrstück є те, що вона не потребує глядача, хоча, звісно, він може бути залученим у спектакль. Lehrstück передбачає, що на актора, який програє певні ситуації за сценарієм, промовляє певний текст тощо, здійснюється цілеспрямований навчально-виховний вплив, що формує його суспільну свідомість.

Відтворення високоякісних зразків відіграє тут важливу роль. Так само, як і критичні моменти, що виникають під час аналізу даних зразків.

Йдеться насамперед не про відтворення суспільно позитивних і взірцево моральних позицій і жестів – програвання відверто асоціальних зразків поведінки має теж безсумнівне виховне значення.

Естетичні правила і канони сценічного представлення героїв, які діють для Schaubstück (театральної п'єси), не мають жодного значення для Lehrstück. Своєрідні та індивідуальні характери персонажів у Lehrstück не розглядаються, тому що саме самотність і неординарність є перешкодою для "навчальної" ролі "Lehrstück" [3: 91].

Виконання Lehrstück відводиться аматорам, а не професійним акторам: "... тим, для кого вони призначені...: робітничим хором, гурткам самодіяльності, шкільним хором і оркестрам, тобто тим, хто ні живе з мистецтва, ні оплачує мистецтво, а тільки бажає робити мистецтво" [3: 97]. Сам Брехт зазначав, що Lehrstücke не є комерційними проектами, бо переслідують зовсім іншу мету – навчання [4: 238].

Мабуть, саме тому драматург мало переймався сценічною "долею" свого творіння. 27 січня 1933 року через втручання поліції була зірвана прем'єра "Заходу" в Ерфурті. Проти організаторів вистави була порушена карна справа по факту підбурення мас до державної зради. Це була остання спроба постановки п'єси в театрах Німеччини. Брехт відмовився від запланованих в 1933 році

постановок у Франкфурті, Ханау, Кельні й Радольфцелі і більше не розглядав можливості наступних виходів "Заходу" на сценах театру.

Причиною цього було й те, що, як вказує драматург у пізніших вказівках до п'єси (1956), "навчальний" вплив твору обмежений постаттю "молодого товариша": "П'єса може бути повчальною тільки для виконавця ролі "молодого товариша", і лише за умови, коли він виступатиме також у ролі одного з агітаторів та співатиме в контрольному хорі" [6].

Для самого Брехта "Захід" мав виключне значення. В жовтні 1953 року драматург обговорює з Гансом Айслером написання нової драми на зразок "Заходу" та "Матері" [4: 258]. Незадовго до своєї смерті в розмові з німецьким театральним діячем Манфредом Веквертом Брехт зауважив, що саме за такими творами, як "Захід" він бачить майбутнє театру [4: 262-266]. У 1956 році відбулася розмова Брехта з угорським композитором Палом Абрахамом, в якій драматург чітко сформулював завдання "Заходу" і разом з тим всього комплексу Lehrstück:

– Ця п'єса написана не для читання і не для споглядання.

– А для чого?

– Для виконання. Щоб грати для себе самого. Вона призначена не для читацької аудиторії, і не для публіки, а виключно для декількох юнаків, яким належить її програти. Вони повинні обмінюватися ролями і виступати то на місці обвинуваченого, то позивача, то свідків, то судді. Все має закінчуватися загальною дискусією. Тільки за таких умов кожен з них отримає практичне знання діалектики. [...]

Ваше запитання про "Захід" дуже доречне. Я навіть думаю, що варто написати передмову до цієї драми та інших, написаних в такому ж стилі. У передмові я пояснив би, що я хотів сказати цими п'єсами і яке особливе призначення вони мають. Справа в тому, що в них не треба шукати тези чи антитези, аргументи "за" чи "проти", обвинувачення або захист, а виключно "тренувальні вправи" для свого роду "інтелектуальних атлетів" – *тренувальні вправи для навчання діалектиці*. [...]

– Іншими словами, Ви пропонуєте, так би мовити, тренувальну методику, тип підготовчої гімнастики для спортсменів, які, виконуючи цей особливий комплекс вправ, розвивали б свою мускулатуру. А саме ті

групи м'язів, що необхідні саме їм і саме для їхнього виду спорту? [...]

– Саме так [7: 131].

Отже, з появою п'єси "Захід" відбулося остаточне оформлення Lehrstück як жанру *sui generis*. "Захід" став першою і останньою Lehrstück Брехта у цілковитій відповідності з авторською концепцією жанру. Ця п'єса обґрунтувала основоположні "правила" Lehrstücke: "гра без глядача", "гра для себе", "обмін ролями". Крім того, "Захід" як Lehrstück – це:

– *мистецтво для аматорів;*

– *"навчальна гра" (Lern-Spiel), а не вистава;*

– *тренувальна методика діалектичного мислення;*

– *самопізнання у грі і через гру;*

– *підготовка до діяльності в політично-соціальному середовищі.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Літературознавчий словник-довідник. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – Київ: Видавництво "Академія", 1997. – с. 691-692.
2. Hartung G. Der Dichter Bertolt Brecht. Zwölf Studien // Gesammelte Aufsätze und Vorträge in 5 Bd. – Leipziger Universitätsverlag, 2004. – Bd. 3. – 452 S.
3. Brecht B. Schriften. B. 5. – Berlin u. Weimar, Aufbau-Verlag, 1973. – 584 S.
4. Brecht B. Die Maßnahme. Kritische Ausgabe mit einer Spielanleitung von Reiner Steinweg. – Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1972. – 602 S.
5. Брехт Б. "Lehrstücke" ("навчальні" п'єси). / Укладач Федоренко Л.О. / За наук. ред. доктора філологічних наук, проф. Чиркова О.С. – Житомир: ПП "Рута", 2009. – 224 с.
6. Kindlers Neues Literatur Lexikon. – Verlegt bei Kindler, 1989. – Band 3. – S. 1043.
7. Große und Kleine Pädagogik. Brechts Modell der Lehrstücke // Alternative 78'79. – Alternative Verlag: Berlin, 1971. – 14. Jahrgang. – 164 S.